

Living Memoria

Symposium over
memoriecultuur ter ere van
dr. Truus van Bueren

16 december 2011

Meester van de Spes Nostra, *Vier kanunniken met de heiligen Augustinus en Hieronymus bij een open graf met de Visitatie* (ca. 1500), Rijksmuseum Amsterdam

Programma

13:30 Ontvangst met koffie en thee

13:50 Dick E.H. de Boer, dagvoorzitter
Openingswoord

14:00 Charlotte Dikken
'Glazen voorouders: de gebrandschilderde ramen van de Jeruzalemkapel in Brugge'

14:30 Sophie Oosterwijk
'Schijn kan bedriegen: het beeld van het kind op middeleeuwse grafmonumenten'

15:00 Ige Verslype
'De teruggevonden gewaden van Maria en Elisabeth: de restauratie van de Meester van de Spes Nostra'

15:30 Pauze met koffie en thee

15:55 Henri L.M. Defoer
'De reeks gebedsportretten van tertiarissen door de Meester van Alkmaar'

16:10 Peter Hecht en Jeroen Stumpel
Afscheidswoord

16:25 Arnoud-Jan Bijsterveld
'Truus van Bueren: *living memoria*'

16:40 Borrel

Henri Defoer

De reeks gebedsportretten van tertiarissen door de Meester van Alkmaar

In het in 2010 verschenen dubbelnummer van het tijdschrift *Oud Holland,* dat geheel aan de laat middeleeuwse schilderkunst van de Noordelijke Nederlanden is gewijd, geeft Judith Niessen een gedegen en beredeneerd overzicht van het werk van de onder zijn noodnaam bekendstaande schilder, de Meester van Alkmaar. Haar afperking van zijn oeuvre is overtuigend evenals haar toeschrijvingen. [1]

De meester ontleent zijn naam aan een zevental panelen met de Werken van Barmhartigheid, thans in het Rijksmuseum en afkomstig uit de Sint Laurenskerk van Alkmaar (inv.nr. SK-A-2815). In het verleden hebben verschillende onderzoekers geprobeerd de schilder in verband te brengen met uit archivalia bekende namen. Hij zou identiek zijn met Pieter Gerritsz, Mourijn en Claas Simonsz of Cornelis Buys I, de broer van Jacob Cornelisz. De identificatie met Cornelis Buys I is onlangs door as Dudok van Heel op overtuigende wijze onderbouwd, zodat we er van maogen uitgaan, dat de Meester van Alkmaar identiek uis met Cornelis Buys I. [2]

1 Judith Niessen, De Meester van Alkmaar en zijn werkplaats, een heroverweging, *Oud Holland,* 2010, 123, nr.4/5, p.260-303.

2 S.A.C. Dudok van heel, De schilders Jacob Cornelisz alias Jacob War en Cornelis Buys uit Oostzaan, *De Nederlandsche Leeuw,*juni 2011, jaarg. CXXVIII, nr. 2, p. 49-79.

Meester van Alkmaar, Drie van de panelen met de Werken van Barmhartigheid: Dorstigen laven, Armen kleden, Gevangenen bevrijden

Deze 1504 gedateerd reeks, was niet zijn enige activiteit voor deze kerk. Hij moet ook het patroon geleverd hebben voor de taferelen uit het leven van de H. Laurentius op een kazuifel, dat uit deze kerk afkomstig is en zich nu in het Catharijneconvent in Utrecht bevindt (inv.nr. BMH t01988b).

Gaffelkruis van kazuifel uit de Laurenskerk van Alkmaar, begin 16e eeuw

Het borduurwerk, waarmee in de late middeleeuwen koorkapschilden, aurifriezen en gaffelkruizen werden versierd, was in onze streken van de allerhoogste kwaliteit. De borduurwerkers van de Nederlanden waren in staat om met gouddraad en zijde ware schilderijtjes te maken. Zij werkten niet naar door hun zelf gemaakte voorbeelden. Zij kopieerden nauwgezet de patronen, die hen door de opdrachtgevers waren aangeleverd. Deze patronen waren het werk van schilders, zoals bijvoorbeeld Robert

Campin (Antependium in Wenen, Kunsthistorisches Museum), omgeving Rogier van der Weyden (aurifriezen in Bern, Historisches Museum; tekeningen in Oxford, Ashmolean Museum en Parijs, Musée du Louvre), de Meester van het Bartholomeusaltaar, aurifriezen op een koorkap uit de lebuïnuskerk te Deventer, (Utrecht,Museum Catharijneconvent, inv.nr. ABM t02093a),of Jacob Cornelisz.

Aurifriezen naar patroon van de Meester van het Bartholomeusaltaar

Vooral Jacob Cornelisz moet veel patronen geleverd hebben, zoals blijkt uit de vele borduurwerken, die in zijn stijl zijn uitgevoerd. Naast schilderijen en houtsneden moet ook het ontwerpen patronen voor borduurwerken tot de core business van deze Amsterdamse meester en zijn atelier hebben behoord. Voorbeelden zijn o.a. een Koorkapschild, Londen, Victoria & Albert Museum, twee koorkapschilden, Amsterdam, Rijksmuseum; het zogenaamde Grauwertkazuifel (Museum Catharijneconvent, inv. nr. ABM t02093b), een vierstel uit Hoorn (Museum Catharijneconvent, kinv.nr BMH t05788a,b,c,d), een aantal losse aurifriezen, (Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nrs. ABM t02107, 02109, t02111, 02112)

Koorkapschild uit Hoorn naar patroon van Jacob Cornelisz

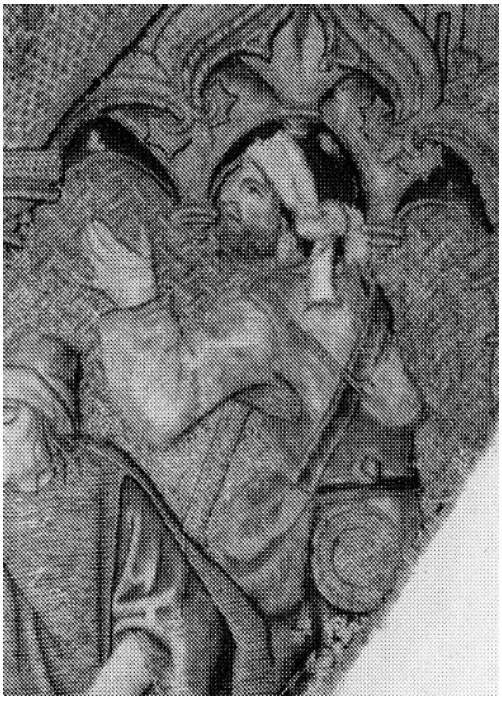
Aurifriezen naar patroon van Jacob Cornelisz

Wat de Meester van Alkmaar betreft, de stilistische overeenkomsten tussen de figuren op het kazuifel van Laurentius en de Barmhartigheidpanelen maken duidelijk, dat de Meester van Alkmaar aan de Laurenskerk ook patronen voor borduurwerk heeft geleverd.

Zo is de enigszins verkrampte houding van de linker schouder en arm van de soldaat rechts op het koorkapschild nagenoeg gelijk aan die van de schenker op het paneel met het laven van de dorstigen. Ook het hoofd van de beul links, dat zonder nek lijkt rond te tollen op het lichaam vinden wij bij de Meester van Alkmaar.

Kazuifel uit Alkmaar, detail voorzijde

Meester van Alkmaar, de Terugvinding in de Tempel

Daarnaast zijn er overeenkomsten tussen de arme en profil gezienen man op de voorzijde van het kazuifel met het paneel met de figuur rechts op Terugvinding van Jezus in de tempel, dat zich eveneens in het Rijksmuseum bevindt (inv.nr. SK-A-1308).
Judith Niessen behandelt in haar artikel ook een aantal panelen met daarop de gebedsportretten van vrouwelijke kloosterlingen.

Het ene paneel bevindt zich in de Musea voor Schone Kunsten te Brussel. Het meet 61 bij 42 cm. (inv.nr.6597).

In het midden ziet men de zogenaamde Anna ten Drieën, het Christuskind zittend tussen zijn moeder Maria en zijn grootmoeder Anna. Achter hem houden engelen een doek op, waarvoor de H. Geest in de gedaante van een duif zweeft. Links ziet men op de achtergrond de H. Johannes de Doper en op de voorgrond de H. Franciscus. Rechts zijn dat de H. Cecilia en de H. Cyriacus. Vóór Franciscus en Cyriacus knielen twee nonnetjes. Dat achter de linkse non de H. Franciscus staat, wijst erop, dat de knielende zusters ofwel clarissen zijn ofwel tertiarissen zijn. De laatste zijn kloosterzusters, die de derde regel van Franciscus volgden. Onder de invloed van de Moderne Devotie waren in de 15de en 16de eeuw in onze streken met name dit soort kloostergemeenschappen tot grote bloei en in de meeste steden waren meerdere van dergelijke kloosters gevestigd.

Ook het bruine habijt met een witte kap werd gedragen door dit soort zusters.

Een andere gebedsportret van een tertiaris is te zien op een paneeltje met de kruisiging. Het meet zo‘n 30 x 21 cm en bevindt zich in de kunsthandel Robert Smeets in Milaan. Het moet een reeks gevormd hebben met drie andere paneeltjes van gelijke afmetingen,waarop de Kruisafneming, de Bewening en de Graflegging zijn afgebeeld. Helaas is van deze drie stukken de verblijfplaats onbekend. Hoe deze schilderijtjes hebben gefunctioneerd is niet geheel duidelijk, waarschijnlijk hebben ze gediend voor privédevotie.

Vergelijkbare paneeltjes met gebedsportretten van nonnetjes kennen we ook uit Leiden. Twee ervan worden toegeschreven aan Cornelis Engebrechts en zijn atelier (Berlijn, Gemäldegalerie, inv.nr. 1212; Antwerpen, Museum voor Schone Kunsten, inv.nr. 532) Een derde is van een onbekende Leidse schilder (voorheen Amsterdam, Kunsthandel H. Schlichte Bergen). Zij zijn, zoals algemeen wordt aangenomen, afkomstig uit het Vrouwenklooster Mariënpoel.

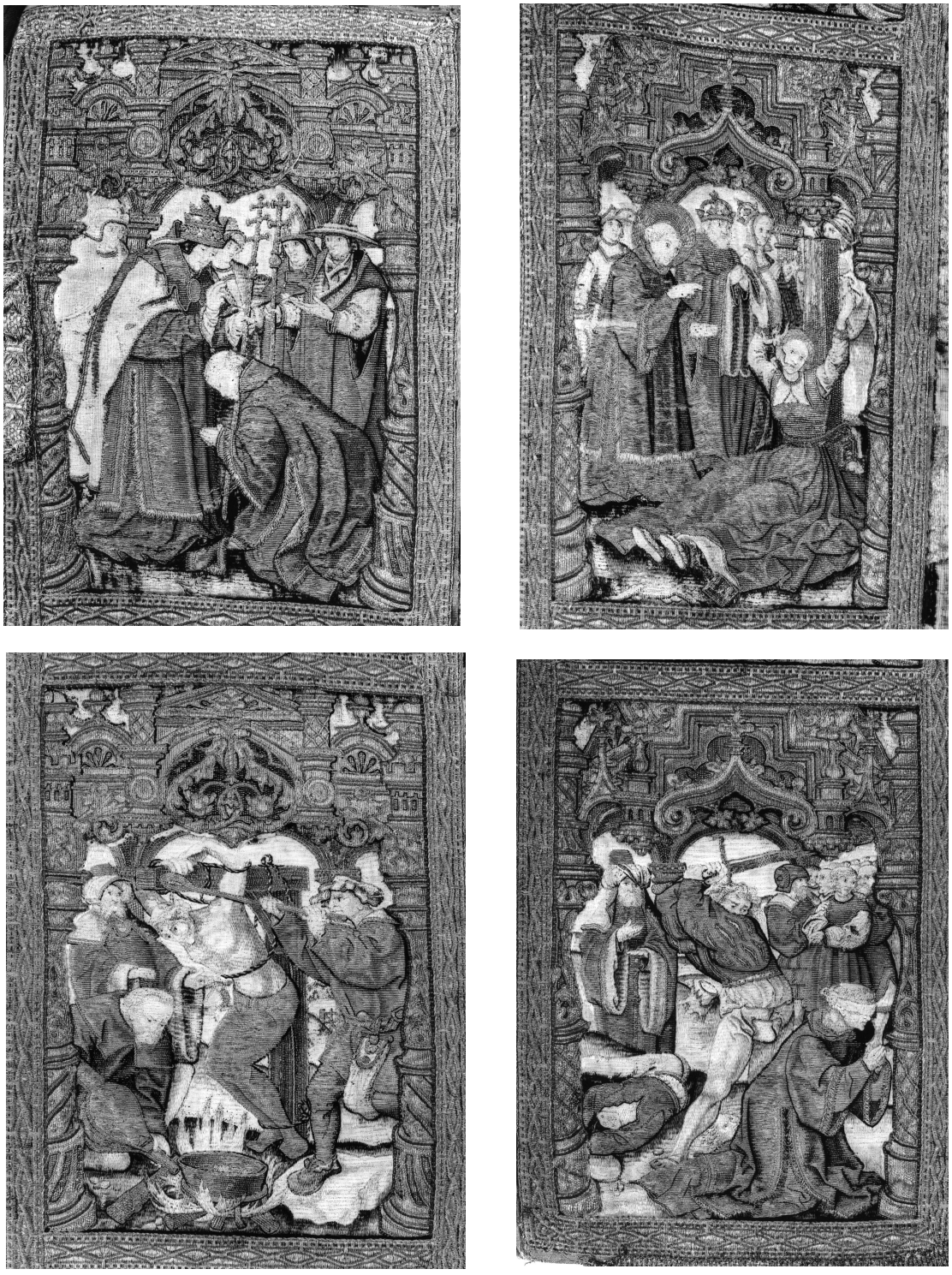

Christus op de Koude Steen met non,
Antwerpen, Museum v. Schone Kunsten

Christus aan het kruis met non
Voorheen kunsthandel Amsterdam

Ook van de paneeltjes van de vergelijkbare paneeltjes van de Meester van Alkmaar is met grote waarschijnlijkheid de herkomst vast te stellen. Hierbij wijzen de vier heiligen op het stuk in Brussel ons de weg.
Zoals we gezien hebben, wijst de H. Franciscus erop dat we hoogs waarschijnlijk te maken hebben met tertiarissen. Johannes de Doper en Cecilia zijn veel voorkomende heiligen, maar dit geldt niet voor Cyriacus rechts op de voorgrond.

Aurifriezen met de legende van de H. Cyriacus

De voorkant van een koorkap in het Museum Catharijneconvent is versierd met aurifriezen, die zijn legende in beeldbrengen (BMH t05788b). Ze zijn gemaakt naar patronen van Jacob Cornelisz. Links zie je hoe hij door de paus tot diaken wordt gewijd. De diaken Cyriacus was een van de zogenaamde veertien noodhelpers. Hij werd vooral aangeroepen tegen bezetenheid en duivelse bekoringen in het uur van de dood. Hieraan ten grondslag ligt de legende volgens welke hij bij de dochter van Diocletianus de duivel zou hebben uitgedreven. Later stierf hij onder keizer Maximianus in het begin van de 4e eeuw de marteldood. De keizer zou hem aan een kruis hebben gebonden waarna de beulen kokende pek over hem uitgoten. Tenslotte werd de de heilige onthoofd. Deze marteldood is afgebeeld

Cyriacus werd vooral vereerd in Italië en in Duitsland maar minder in onze streken. Ook in Hamburg stond hij in hoog aanzien en omstreeks 1315 zouden handelaren uit die stad de cultus van Cyriacus hebben geïntroduceerd in Hoorn, wat toen nog een nederzetting van vissers en handelaren was. In 1323 werd daar een klein houten kerkje gebouwd, gewijd aan deze heilige. Zes of zeven jaar later is dit kerkje verwoest door brand of ten gevolge van een dijkdoorbraak. Waar de inwoners toen zijn gaan kerken is niet bekend, maar in 1369 wordt op de plaats van de huidige Grote Kerk een nieuw houten kerk gebouwd, die reeds in 1370 werd ingewijd door de bisschop van Utrecht. De heilige Cyriacus was in die tijd in Hoorn niet meer zo populair want de bevolking wilde, dat de nieuwe kerk aan Johannes de Doper zou worden gewijd, een heilige, die in West Friesland hoge verering genoot en in 1406 de officiële stadspatroon van Hoorn werd. De bisschop was echter hier op tegen en men besloot tot een compromis, de nieuwe kerk kreeg twee patroonheiligen, Cyriacus en Johannes de Doper. Een vroeg voorbeeld van het poldermodel. In 1405 kreeg de kerk een stenen koor en in de eeuw daarna werd de houten kerk geheel vervangen door een stenen gebouw. In 1521 werd de kerk getroffen door blikseminslag. Men slaagde erin de brand, die hiervan het gevolg was, te blussen en de schade te repareren. Dit zal de aanleiding geweest zijn, dat men in 1522 aan Jacob Cornelisz de opdracht gaf om het herstelde houten gewelf te beschilderen. Helaas is de kerk in 1838 door de onvoorzichtigheid van een loodgieter geheel verbrand, waarbij ook de schilderingen van Jacob Cornelisz verloren zijn gegaan. [3] Het onlangs gerestaureerde gewelf van de Laurenskerk te Alkmaar uit 1518 geeft een goed idee hoe het gewelf van de Grote kerk eruit moet hebben gezien.

De genoemde aurifriezen met de legende van Cyriacus versieren een koorkap, die deel uitmaakt van een kostbaar vierstel, bestaande uit een kazuifel, een koorkap en twee dalmatieken, dat afkomstig is uit de Grote kerk van Hoorn.In dezelfde periode, dat Jacob Cornelisz het gewelf van deze kerk beschiderd heeft, in het begin van de jaren twintig van de 16e eeuw, zal hij de opdracht hebben gekregen om patronen te leveren voor dit vierstel. Toen bij de alteratie de Grote kerk in 1572 werd bestemd voor de gereformeerde religie, hebben de katholieken de gewaden meegenomen, waardoor ze in 1838 ontsnapt zijn aan de brand, die de Grote Kerk in de as legde. Tenslotte zijn ze via het Haarlemse Bisschoppelijk Museum terecht gekomen in het Catharijneconvent.

3 Voor de geschiedenis van de Grote kerk van Hoorn zie o.m.: Theodorus Velius, *Chronijck van de Stadt van Hoorn,* Hoorn 1604 (facsimile uitgave 1979); C.A. Abbing, *Beknopte geschiedenis der stad Hoorn en verhaal van de Groote Kerk tot op den brand, die haar vernielde op den 3de augustus 1838*, Hoorn 1839; P. Wiersma, De Grote kerk van Hoorn, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,* 1981; J.P.H. Vander Knaap en L.M.W. Veerkamp*, Uit de schemer van Hoorns verleden,De jaren 1300-1536,* Hoorn 1996.

De voorkant van de koorkap is versierd met aurifriezen waarop behalve de legende van Cyriacus ook taferelen uit het leven van Johannes de Doper zijn afgebeeld.

Aurifriezen met de legende van de Johannes de Doper

Het koorkapschild toont de Doop in de Jordaan (zie boven pagina 3). Het borduurwerk van de koorkap is evenals dat op de kazuifel en de dalmatieken gemaakt naar ontwerp van Jacob Cornelisz.

Op het hoogaltaar van de kerk stond een gesneden retabel, dat in 1493 in opdracht was gegeven aan Jan Pieter van Gisp. Het bestond uit drie zogenaamde bakken met

beeldhouwwerk. In het midden waren taferelen uit het leven en lijden van Christus uitgebeeld, op de linker vleugel de geschiedenis van Johannes de Doper en op het rechter die van de H. Cyriacus. [4]

Het is duidelijk Johannes de Doper en Cyriacus op het paneeltje van de Meester van Alkmaar verwijzen naar Hoorn, terwijl we uit de aanwezigheid van Franciscus en het habijt van de nonnetjes kunnen concluderen, dat de paneeltjes gemaakt zijn voor een clarissen- of een tertiarissenklooster in die stad.
Hoorn had geen Clarissenklooster, wel waren er aan het eind van de middeleeuwen een zestal Tertiarissenkloosters. [5]
Een van de belangrijkste was het Caeciliaklooster. Het was gesticht in 1402 als een zusterhuis, dat zich in 1409 omvormde tot convent. Toen in 1429 het fraterhuis, dat gelegen was op de hoek van de Nieuwsteeg en Nieuwstraat, door gebrek aan aanwas in de problemen kwam, namen de zusters het kloostercomplex van de fraters over. Voorwaarde was, dat zij de bestaande houten kapel in steen zouden uitbouwen en vergroten. In 1435 werd de nieuwe kapel gewijd. Het is het enige gebouw van het klooster dat bewaard is gebleven. Nadat het klooster bij de alteratie in 1572 was opgeheven, werden de gebouwen overgedragen aan de wereldlijke overheid. Eerst diende het complex als Latijnse school. In 1613 werden de gebouwen, behalve de kapel afgebroken en op het terrein werd het monumentale Statenlogement gebouwd, dat vanaf 1796 dienst ging doen als stadhuis. In de kapel werd in 1632 de eetzaal voor het statenlogement ingericht. In 1788 werd het interieur van de eetzaal verbouwd in Louis XVI stijl door Leendert Viervant, welke inrichting nog steeds bestaat.

Keren we terug naar het paneel van de Meester van Alkmaar, de vierde heilige is Cecilia, die rechts van de Anna te Drieën zit. Men mag daarom uit dit alles concluderen, dat dit paneel alsook de kleine paneeltjes gemaakt zijn in opdracht van de tertiarissen van het Ceciliaklooster in Hoorn.

Behalve voor het Ceciliaklooster moet de Meester van Alkmaar nog meer opdrachten uit Hoorn ontvangen hebben. De twee dalmatieken van het zo juist getoonde vierstel uit Hoorn zijn nogal afwijkend van een normale dalmatek. Doorgaans zijn bij dalmatieken vóór en achterzijde ongeveer aan elkaar gelijk. voorkant van de dalmatieken.

4 Zie: Wiersma o.c. Noot 3; W. H.Vroom, Een retabelcontract uit 1493, *Miscellanea I.Q. Van Regteren Altena,* Amsterdam 1069, p. 27-31.

5 D. van Heel, De tertiarissen van het Utrechtse Kapittel, *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht,* 1939, nr. 63, p/ 1-382; Michael Schoentgen, *Monasticon Batavum, dl.1, de franciscaanse orden*, Amsterdam, 1941

Bij de dalmatieken van het vierstel uit Hoorn is dat niet het geval. Bij alle twee de dalmatieken is de voorkant later vernieuwd. Hiervoor heeft men een iets ouder kazuifel genomen, hiervan bij de schouders de vóór- en achterzijde gescheiden en deze vervolgens vermaakt tot de voorzijden van de twee dalmatieken.
Dit is waarschijnlijk gebeurd in de 18de of 19de eeuw. In de voorzijde van het voormalige kazuifel zijn nog naden te zien, die aangeven, dat het was bijgesneden in de zogenaamde vioolvorm, wat de mode was van de kazuifels vanaf de 17de eeuw.

Op wat ooit de voorzijde van het kazuifel was is op het gaffelkruis de Geboorte van Christus afgebeeld en op de kolom eronder de Visitatie en Annunciatie. Op de voormalige achterzijde zien we de Aanbidding der Koningen met daaronder de Besnijdenis en de Opdracht in de Tempel. De stijl van de borduurwerken op de gaffelkruisen van dit gekannibaliseerde kazuifel sluit aan bij het werk van de Meester van Alkmaar.

Dit zien vooral, wanneer we de Aanbidding der Koningen op het gaffelkruis vergelijken met een drieluikje van de Meester van Alkmaar in het Rijksmuseum (inv.nr. SK-C-1364).

Meester van Alkmaar, Middenpaneel van een drieluikje met de Aanbidding der Koningen, Rijksmuseum, Amsterdam (SK-C-1364).

De houding van de oude, knielende koning met zijn ver naar voren gestoken been op het gaffelkruis komt overeen met deze manier van knielen van de voorste page, die de mantel van de koning vasthoudt.
Nog sterker is de overeenkomst tussen de op de rug geziene koning rechts, die zich omwendt om het geschenk aan te pakken, dat zijn dienaar hem aanreikt. Niet alleen de houding ook de plooival van zijn mouwen en onderkleed zijn bij beide identiek. Kennelijk heeft de Meester van Alkmaar behalve voor het Ceciliaklooster ook voor de Grote Kerk van Hoorn een of meer opdrachten uitgevoerd.

Dat er nauwe contacten hebben bestaan tussen het atelier van Jacob Cornelisz in Amsterdam en dat van zijn broer Cornelis Buys ligt voor de hand. Hiervan is een ander paneeltje met de Aanbidding der Koningen in het Rijksmuseum in Amsterdam een goed voorbeeld (inv.nr. SK-A-3324). De houding van de zich omwendende en op de rug geziene koning links op de voorgrond is vergelijkbaar met de op de rug gezienen koning op het gaffelkruis uit Hoorn en op het bovengenoemde drieluikje in het Rijkmuseum van de Meester van Alkmaar, alias Cornelis Buys I. Het paneeltje SK-A-3324 werd voorheen ook aan de meester van Alkmaar toegeschreven. De indeling van de ruimte en de ruïnearchitectuur op de achtergrond van het paneeltje zijn namelijk verwant aan de architectuur op het bovengenoemde drieluikje van deze meester.

Omgeving Jacob Cornelisz, Aanbidding der Koningen, Rijksmuseum Amsterdam (SK-A-3324).

Tegenwoordig wordt het niet langer als een werk van Cornelis Buys I beschouwd, omdat met name de detaillering van de koppen typerend voor de stijl van Jacob Cornelisz zijn . De architectuur rechts op het paneeltje is ontleend aan het Marialeven van Albrecht Dürer, dat vanaf 1511 in druk verspreid werd, zodat het na die datum geschilderd moet zijn.

Details van de Aanbidding der koningen

Albrecht Dürer, Marialeven

Wellicht is het paneeltje geschilderd door iemand uit het atelier van Jacob Cornelisz naar een compositie van de Meester van Alkmaar, alias Cornelis Buys I.
Interessant zijn ook een aantal gaffelkruisborduursels met de Aanbidding der Koningen.
Een ervan bevond zich vroeger in de verzameling Spitzer en is thans in het Musée Historique des Tissus te Lyon. Andere voorbeelden zijn een kazuifel in het kunstbezit van de Oud-Katholieke Kerk, een 18de eeuws kazuifel met oud borduurwerk in de kathedraal in Frankfurt en een kazuifel in het Museum Catharijneconvent te Utrecht (inv.nr. ABM t02298).

Kazuifel, begin 16e eeuw, Oud-Katholiek Kunstbezit

Detail kazuifel

Detail paneel

Op al deze gaffelkruisen zien we links een knielende koning, die nagenoeg identiek is met de knielende koning op het paneeltje in het Rijksmuseum.
Interessant is ook, dat op de kolom van het kazuifel in Oud-Katholiek kunstbezit de Terugvinding in de Tempel is afgebeeld. De zittende schriftgeleerde op de voorgrond van de kolom staat dicht bij die op het paneel met dezelfde voorstelling in het Rijksmuseum.

Concluderend lijkt het mij het meest waarschijnlijk, dat deze gaffelkruisen teruggaan op een patroon van de Meester van Alkmaar, maar het is ook mogelijk, dat ze zijn ontworpen door een schilder uit de omgeving van Jacob Cornelisz.

Gaffelkruis, Pfarrkirche, Gillrath

Detail gewelfschildering Laurenskerk te Alkmaar door Jacob Cornelisz

Tenslotte hier een gaffelkruis op een kazuifel in de Pfarrkirche in Gillrath, Duitsland. Zoals Judith Niessen in haar artikel (noot 106) opmerkte, is de kop van de heilige Antonius nagenoeg identiek met die van de man naast de schenker op het paneel met het Laven van de Dorstigen van de Meester van Alkmaar. Anderzijds is de plooival van Antonius bepaald niet terug te vinden in het werk van deze meester, maar is deze wel verwant met bijvoorbeeld die van een engel op het door Jacob Cornelisz beschilderde gewelf van de Laurenskerk van Alkmaar.[6]

6 Voor de middeleeuwse borduurkunst en zijn voorbeelden zie verder: de tentoonstellingscatalogus '*Schilderen met Gouddraad en zijde',* Rijksmuseum het Catharijneconvent Utrecht 1987